

самовираження учнів і вчителів. *Питання психології*. 1989. №2. С. 57-62.

10. Кон І.С. Открытие «Я». М., 1978.
11. Мухіна В.С. Вікова психологія. Феноменологія розвитку. К., 2007.
12. Максакова В.І. Організація виховання молодших школярів. К., 2003.
13. Маслоу А. Мотивація і особистість. К., 2007.
14. Обухів А.С. Історично обумовлені модифікації образу світу. *Розвиток особистості*. 2003. №4.
15. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14: Психология*. 1984. № 21.
16. Потєбня А.А. Естетика і поетика. К., 1976.
17. Психологія дитинства: Підручник. За ред. А.А. Реана. Спб., 2003.
18. Раусте фон Фріхт М.Л. Образ «Я» як підструктура особистості. *Проблеми психології особистості*. К., 1982.
19. Рогова Р.М., Филонов Г.Н., Волков Г.Н., Печко Л.П. Становление самосознания личности школьника. М., 2003.
20. Рубінштейн С.Л. Основи загальної психології. К., 1998.
21. Смирнов С.Д. Психология образа: проблемы активности психического отражения. М., 1985.
22. Сухомлинський В.А. Про виховання. К., 1979.
23. Еріксон Е. Дитинство і суспільство. К., 1996.
24. Юсов Б.П. Взаємозв'язок культурогенних чинників у формуванні сучасного художнього мислення вчителя освітньої галузі «Мистецтво». Обр. праці з історії, теорії та психології художньої освіти та поліхудожнього виховання дітей. К., 2004.

*Мазуркевич О.П., кандидат культурології,
доцент кафедри соціальних технологій,
Вінницький інститут Університету «Україна»*

ЗВИЧАЄВІ НОРМИ ЕТИКЕТУ, ЯК НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ

RELATED NATURE OF THE ETHICS AS A LITERATURE PART OF UKRAINIAN TRADITIONAL-DOMESTIC CULTURE

Анотація. В статті розглядається особливість формування звичаєвих норм етикету в контексті української традиційної культури. Де етнічна культура українців, котра у ХІХ – на початку ХХ ст. постала як цілісна, динамічна, саморегулююча система, що відіграла вирішальну роль у збереженні етносу. В умовах бездержавного існування, коли політика домінуючих імперій була спрямована на денационалізацію українців, гальмуючи зростання національної свідомості, саме етнічна культура стала важливим національно-інтеграційним чинником, що стимулювала процеси

національної самоідентифікації.

Ключові слова: етикет, традиційна культура, етикетна поведінка, традиційна культура, менталітет, звичаєві норми етикету.

Abstract. The article deals with the peculiarity of the formation of customary etiquette standards in the context of Ukrainian traditional culture. Where is the ethnic culture of Ukrainians, who in the XIX – early XX century emerged as a holistic, dynamic, self-regulating system that played a decisive role in the surviving ethnic group. In conditions of stateless existence, when the policy of dominant empires was aimed at denationalizing Ukrainians, inhibiting the growth of national consciousness, it was ethnic culture that became an important national-integration factor that stimulated the processes of national self-identification.

Keywords: etiquette, traditional culture, etiquette behavior, traditional culture, mentality, and customary etiquette standards.

Постановка проблеми. У статті представлено українську традиційну культуру в формуванні звичаєвих норм етикету, що відбивають національний характер, тобто ментальність українців.

Саме звичаєві норми етикету відбивають національний характер, ментальність українців, характерними рисами яких є домінування гуманістичної складової, якими являються моральність, доброзичливість, толерантність, естетизм, індивідуалізм.

Формулювання цілей статті. Мета роботи – проаналізувати та розкрити українську традиційну культуру у формуванні звичаєвих норм етикету, який ґрунтувався на внутрішніх механізмах самоорганізації та на домінантах української ментальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етнічна культура українців, котра у XIX – на початку XX ст. постала як цілісна, динамічна, саморегулююча система, відіграла вирішальну роль у збереженні етносу. В умовах бездержавного існування, коли політика домінуючих імперій була спрямована на денаціоналізацію українців, гальмуючи зростання національної свідомості, саме етнічна культура стала важливим національно-інтеграційним чинником, що стимулював процеси національної самоідентифікації. Як відзначає Г. Скрипник, її вплив суттєво посилювався прихованими самоорганізаційними факторами, котрі «виконували національно-інтеграційні функції» [10, с. 241]. Ці приховані психологічні фактори осмислювались в означений історичний період як феномен народної душі, тобто, тієї глибинно-психологічної самотності етносу, що згодом стала називатися поняттям «ментальність» [10, с. 241].

Складність і неоднозначність поняття «ментальність» відзначає і О. Стражний – автор праці «Український металіст. Ілюзії. Міфи. Реальність». «Ментальність – поняття, яке важко збагнути. Воно майже не піддається раціональному тлумаченню, – стверджує дослідник... Це щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак включає в себе й загальноприйняті правила та звичаї, й

традиції, й мову, й світогляд» [12, с. 4]. Це певна сукупність цінностей, звичок, не завжди усвідомлена система координат, психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її поведінку» [12, с. 4]. За визначенням Л. Матвеевої «ментальність» це світовідчуття, світосприйняття; склад розуму, спосіб мислення особистості або суспільної групи; глибинний психологічний рівень індивідуальної або колективної свідомості..., а також це сукупність психологічних та поведінкових установок індивіда чи соціальної групи» [2, с. 494]. Ментальність етносу формується й еволюціонує в ході історичного розвитку під впливом природного середовища, соціальних інституцій і традицій, інтегруючи ціннісні форми свідомості, як от: релігія, мораль, філософія, зі світом несвідомих психічних станів. Таким чином, ментальність визначає цілісний спосіб життя людини й народу [6, с. 49].

Формування «більш-менш єдиного типу української ментальності», котра, маючи традиційну основу, вбирала все розмаїття регіональних відмінностей і часових нашарувань, відбулося із середини XVII ст. Саме в цей час загальнонаціональна свідомість поступово витісняє регіональну, що засвідчує поширення в означений період етноніма «українці» й етнополітоніма «Україна» [7, с. 1161].

Традиційна основа української ментальності виявлялася у хліборобській сутності, котра визначила відповідний – землеробський тип національного характеру. Ключовим поняттям традиційної основи етнокультури було поняття «земля» й «культ землі»; етнічної ментальності – магічне мислення, а національного характеру – обережність, розважливість, ґрунтовність [1, с. 34-36]. А також на прадавню традиційну основу етнічної культури згодом нашарувався потужний пласт козацької культури, сформувавши відмінний від хліборобського тип ментальності та своєрідний тип національного характеру. Традиційний тип землеробської ментальності ґрунтувався на ідеї осілості, прив'язаності до землі й рідної оселі, його головною цінністю був хліб, головним началом жінка, мати, в постаті котрої уособлювалась міфологічна сутність Матері-Землі, Праматері роду. Відмінним від землеробського був тип козацької ментальності: в його основі лежала ідея не осілості, а дороги, цінності чоловічого начала [4, с. 27-30].

Двовимірність ментальності українців як пізнання землеробської та козацької ментальності визначила засадні принципи організації українського суспільства як такі, що базувалися на внутрішніх механізмах самоорганізації. «Саме тому в ньому набули довершеного розвитку системи родинної спорідненості, свояцтва, кумівства, побратимства, посестринства, громади, цехових організацій тощо. Така спрямованість системи з відповідною комунікацією етнічних стереотипів характеризує українське суспільство як стабільне, здатне протистояти зовнішнім змінам» [7, с. 1163].

Події кінця XVIII ст., зокрема, знищення Запорізької Січі, ліквідація решток автономного устрою України та козацтва як провідної суспільної верстви, поширення на території «під російської» України загальноросійських законів негативно позначилося на збалансованій двовимірності етнічної ментальності. Обмеження національних і соціальних прав, закріпачення селянства, відсутність будь-яких

легальних механізмів захисту людської та національної гідності, системні антиукраїнські заходи асиміляторського та уніфікованого характеру, всі ці негативні політико-історичні й соціально-правові трансформації українського соціуму кінця XVII-XIX ст. спричинили «переакцентування етнопсихологічних, світоглядних та морально-етичних якостей загалу українства: міліарні настанови і хоробрість, носіями яких була козацька верства, народжена переважно з селянського середовища, поступились усталенню пасивізму в суспільному житті, примиренню з національним гнітом та соціальною неволею» [5, с. 250]. Українська ментальність цього часу постає переважно як інтроверсійна.

Характеризуючи поняття «інтроверсія» психолог Я. Ярема, зокрема, відзначає, що це – «...повернення суб'єкта до себе, на світ внутрішніх переживань. Суб'єктивний світ отримує перевагу над світом об'єктів... Увага зупиняється переважно на фактах і проблемах внутрішнього характеру... Думка має нахил підтягати об'єктивні фактори до вимог ідеї або й на них не зважати. Об'єктивне суб'єктивізується. Інтенсивніше внутрішнє життя розвивається коштом активності назовні» [13, с. 41]. Інтроверсійність ментальності виявляється в домінуванні гуманістичної складової, – моральності, доброзичливості, толерантності, естетизму, філософського ставлення до життя [7, с. 251].

Домінантами української ментальності є найтісніший зв'язок із природою, котра усвідомлюється життєдайне материнське начало; перевага емоційного й естетичного над раціонально-логічним, кордо центризм («філософія серця»), індивідуалізм, естетизм; пріоритетність жіночого начала, що зумовило м'якість, ліризм. Всі ці риси, знайшли своє адекватне відображення у сфері спілкування, надали неповторного колориту побутовому етикету українців.

Для культури спілкування українців загалом не характерне протиставлення «свого» й «чужого», якщо «чуже», звичайно, не виявляється в формах агресивної поведінки. У стосунках з представниками інших народів і віросповідань українці, як правило, виявляють толерантність, навіть схильність до запозичень, що не раз відзначалося етнографічній літературі. Так, К. Мельник у «Путевых очерках Подолия», які друкувалися в 1884-1885 роках у «Киевской старине», пише, що на Придніпров'ї в побуті, вбранні й навіть зовнішності подолян і молдаван було багато спільного. Добросусідським стосункам різноетнічних громад значною мірою сприяло взаємне знання мов «багато жителів лівого берега Дністра добре розмовляє молдавською, а молдавани – українською» [3, с. 4-5]. У тих населених пунктах України, де проживали українці і поляки, представники українських і польських молодіжних громад «при обходах ніколи не обмежувались відвіданням дворів своїх одновірців» [6, с. 367]. Коментуючи цей вияв добросусідства, О. Курочкін відзначав, що віротерпимість, добросусідське ставлення до представників іншої національності чи релігії взагалі були характерними рисами українців і подолян, зокрема. «Про це свідчать і результати опитування інформаторів старшого покоління, які завжди підкреслюють той момент, що національні і конфесійні відмінності в народному середовищі не служили бар'єром для спілкування, зокрема, молодь, не ділячись на

«своїх» і «чужих» разом справляла як католицькі, так і православні свята» [11, с. 367].

Мистецтво добросусідського спілкування українців із представниками різних етнічних і конфесійних груп ґрунтувалось на знанні й толерантному, тактовному ставленні до норм і форм їхньої етикетної поведінки.

Культуру спілкування, специфіку етикетних норм і правил українства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. значною мірою визначав принцип корпоративності, тоюто приналежності людини до певного класу, стану, верстви громади. «Представники різних соціальних груп – дворяни, купці, духовенство, чиновники, ремісники, робітники, селяни та інші – мали свої характерні особливості життя, свої традиції, звичаї, свята й розваги, свій власний кодекс поведінки» [11, с. 298].

Основну масу населення України в означений період складало селянство, яке продовжувало бути основним носієм культурної пам'яті народу. Надзвичайно важливу роль у житті селян відігравала громада, котра й на початку ХХ ст. зберігала деякі дані, від доби раннього середньовіччя, норми й форми громадського життя. Громада впливала на всі сторони селянського життя, впродовж віків формуючи і зберігаючи в колективній пам'яті норми комунікативної поведінки. «Традиційні форми регуляції й саморегуляції життєдіяльності сільської громади відображались у виробленні нею системи етикету – стеретипізованих правил поведінки й нормах взаємовідносин людей» [8, с. 304]. Ця система формувалася поступово, відбиваючи особливості національних традицій та соціально-психологічні риси сільського способу життя, регіональні та й місцеві особливості етикетної культури.

Громада мала статевікову структуру, котра підтримала стабільність її патріархальних засад. Відбиттям внутрішнього устрою ієрархічності громади було розташування парафіян у храмі під час служби Божої: у храмі «майже кожний приблизно знав своє місце» [8, с. 304]. Зокрема, в селах Покуття біля входу (в «бабнику») зазвичай рядами стояли старі жінки, перед ними, дедалі ближче до вівтаря – господині середнього віку, молоді, дівчата, перед дівчатами – парубки, молоді одружені господарі, чоловіки середнього і старшого віку, а найближче до вівтаря – старі діди, що свідчило про повагу до старійшин» [8, с. 304-305].

Характерною рисою етикету є ситуативність, тому в інших комунікативних ситуаціях, наприклад під час весільних церемоній, на перше місце висувалися не старі діди й господарі, взагалі не чоловіки, а жінки, передовсім матері молоді і молодого, потім – одружені молоді – коровайниці, котрі виконували головні ролі в ряді важливих епізодів весільної драми.

Статевікова диференціація регламентувала взаємовідносини в селянському середовищі, встановлюючи правила субординації та визначаючи місце кожного в розподілі праці, регулюючи норми поведінки у повсякденному житті під час святкового дозвілля.

Попри те, що державна й церковна влада (як православна, так і католицька) прагнули обмежити час святкового дозвілля сільського населення, забороняючи свята, які не вписувалися в церковний календар і мали міфологічне коріння, народна святкова система продовжувала діяти і в ХІХ – на початку ХХ ст. Так, на середину

XIX ст. загальний обсяг річного святкового часу сягав 140-150 днів [9, с. 383]. В подальші десятиліття кількість святкових днів зменшувалась, але все ж залишалась досить значною.

Під час свят актуалізувалися базові цінності традиційної культури. У святкові дні краще всього можна було розгледіти «фізіономію» «руського» населення на Поділлі – зранку в церкві, після церковних урочистостей – у корчмі, на вечірніх забавах, на недільних музиках [9, с. 383]. «Тут у відкритій формі спостерігалися стереотипи індивідуальної і групової поведінки в громадських місцях, специфічні ознаки статевовікової поваги чи зневаги, пошани до старших, уваги до дітей тощо» [9, с. 383].

Свято вносило значні корективи в формі буденного спілкування, відносини між людьми відзначалися підкресленою люб'язністю, гречністю, виявлялася більша увага й повага до гостей, сусідів, родичів – у формах вербальних привітань і побажань, невербальних знаках уваги (подарунках), святковому вбранні. Саме під час свят розкривалося в усій повноті і красі народне мистецтво спілкування, дістаючи довершеного вигляду. Буденний і святковий етикет відрізняються, як буденний і святковий одяг. Важливою функцією свята є функція об'єднання людей на основі спільних цінностей. При цьому етикет є інструмент консолідації на традиційній основі, забезпечуючи кожному учаснику місце, визначене його статевовіковим і соціальним статусом, а також певну роль у сценарії святкування.

Права жінки у громадському житті українського села були регламентовані рядом заборон, характерних для патріархального суспільства, зокрема, жінка не могла посідати виборні посади (окрім шанованих удів, які після смерті чоловіків ставали на чолі родини й успішно вели господарство). Однак гендерна асиметрія порушувалась під час святкового дозвілля, котре жінки й чоловіки, як правило проводили разом.

Зasadничі принципи організації українського суспільства як такі, що базувалися на внутрішніх механізмах самоорганізації, спосіб життя і доміанти української ментальності – найтісніший зв'язок із благодатною природою, індивідуалізм, кордицентризм, пріоритетність жіночого начала, м'якість, ліризм, естетизм – знайшли адекватне відбиття у сфері спілкування, надавши неповторного колориту і специфічних рис етикетові українців.

Культуру спілкування, специфіку етикетних норм і правил українства другої половини XIX – початку XX ст. значною мірою визначав принцип корпоративності – приналежності людини до певного класу, стану, верстви, громади. Надзвичайно важливу роль в житті селянства, – основного носія культурної пам'яті народу відігравала громада, котра зберігала давні норми й форми громадського співжиття. Станово-вікова диференціація регламентувала взаємовідносини в селянському середовищі, визначаючи правила субординації, визначаючи місце кожного в розподілі праці та регулюючи норми поведінки в повсякденному житті й під час святкового дозвілля.

Свято вносило значні корективи в форми буденного спілкування. Відносини між людьми відзначалися підкресленою люб'язністю, гречністю, виявлялася більша

увага й повага до гостей, сусідів, родичів, друзів – у формах вербальних привітань і побажань, невербальних знаках уваги (подарунках, святковому вбранні). Саме під час свят розкривалося в усій повноті і красі народне мистецтво спілкування. Важливою функцією свята є функція об'єднання людей на основі спільних цінностей. При цьому етикет служить інструментом консолідації, забезпечуючи кожному учаснику місце, визначене його статевовіковим і соціальним статусом, а також певну роль у сценарії святкування. Права жінки у громадському житті українського села були регламентовані рядом заборон, характерних для патріархального суспільства. Однак гендерна асиметрія порушувалася під час святкового дозвілля, котре чоловіки і жінки, як правило проводили разом.

Список використаних джерел

1. Гримич М. Народна культура українців як дзеркало українського національного характеру. *Етнічна самосвідомість і національна культура*. К., 1991. С. 34-36.
2. Матвєєва Н. Солнцеворот: праздники, обычаи, предания. К.: Укр. центр духов. культури, 1995. 240 с.
3. Матвєєва Л.Л. Культурологія: курс лекцій. К.: Либідь, 2005. 512 с.
4. Мельник К.М. Путевые очерки Подолии. *КС*. 1984. Т. 9. С. 4-5.
5. Носова Г.А. Язычество в православии. М.: Наука, 1975. 151 с.
6. Огієнко І.І. Українська культура. К.: Абрис, 1991. 272 с.
7. Пономарьов А.П. Традиційно-побутова культура: Побутовий етикет. Історія української культури. У п'яти томах. Т. 3. К.: Наук. думка, 2002. С. 1161-1181.
8. Пономарьов А.П., Косміна Т.В., Боряка О.О. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1991. 640 с. (Пам'ятки історичної думки України).
9. Сироткін В. Община та общинні звичаї. *Поділля: Історико-етнографічне дослідження*. К., 1994. С. 383.
10. Скрипник Г.А. Національна ментальність та традиційні світоглядні уявлення. Історія української культури. У п'яти томах. Т. 4. Кн. 1. С. 239-262.
11. Скрипник Г., Курочкін О. Народні вірування, демонологія, космологія. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. К.: Либідь, 1993. С. 304.
12. Стражний О.С. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність. К.: Книга, 2008. 368 с.
13. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. К.: Критика, 2008. 472 с.